

ЕКОЛОГІЯ ТА ОХОРОНА ПРИРОДИ

Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.
Серія 20. Біологія. – 2015. – випуск 6. – С. 77 - 82

УДК. 599.89

Ковтун М. Ф., Степанюк Я. В.

ПРИРОДА І СУТНІСТЬ ЛЮДИНИ (ОСВІТА І ОСВІЧЕНІСТЬ, НАУКОВО- ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС, ЗРОСТАЮЧА ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД ТЕХНОСФЕРИ)

Викладений огляд авторів статті на джерела негативних явищ в системі природа – суспільство- людина та їх можливі наслідки для людства в результаті створення техносфери.

Природа, людина, розум, інтелект, спеціалізація, освіта, освіченість, науково технічний прогрес.

Бажання людини пізнати себе, вочевидь, виникло з появою свідомості. Теологічні постулати про те, що людина своєю появою забов'язана Творцю, автоматично (свідомо чи несвідомо) відмежовувала її від Природи і ставила над природою. Отже, вже в надрах теології мимовільно зароджувалися причини майбутніх конфліктів людини і Природи. Коли ж людство дозріло до сприйняття еволюційної ідеї, то почала визрівати і концептуальна основа для ревізії уявлень про природу людини. Ця тема і проблема зайняла чільне місце в працях не тільки філософів, але й біологів, антропологів, соціологів, економістів і представників інших наук.

Узагальнююча дефініція: людина – продукт як біологічної, так і соціальної еволюції. Проте, сприймаючи розумом біологічну і соціальну природу людини, декларуючи єдність людини і природи, люди продовжували вважати себе «пупом Землі» і наділяли себе надзвичайними правами відносно природи. В силу цього, протиріччя в системі людина-природа-людство поступово накопичувалися і поглиблювалися. Вже у другій половині 19 ст. в працях біологів з'явилися ознаки занепокоєння, а наприкінці сторіччя чільне місце посідає тема пошуку шляхів виходу із протиріч у відносинах людства з природою. В 20 ст. з'являється науковий напрямок – екологія; великі надії покладаються на освіту. Вважалося, що освіта і освіченість суспільства здатні внести гармонію в функціонування системи людина-природа-людство.

В контексті порушеної теми вважаємо доцільним зупинитися на таких питаннях як: сутність і природа людини, освіта, освіченість, духовність, науково-технічний прогрес і спеціалізація людини.

Сутність людини. Що є людина та в чому її сутність? Питання, які споконвічно

обговорювалися і дискутувалися в філософській літературі. Відповіді на першу половину питання ґрунтуються, здебільшого, на двох аспектах бачення людини: на її розумових здібностях і здатності до мислення (людина – єство розумне і діє за законами розуму, вважали Локк, Кант, Декарт; єство вольове і пристрасне – додав Ніцше) та на суспільних відношеннях (за К. Марком, людина – прояв суспільних відносин) [2].

З нашої точки зору, ці визначення людини неповні, вони спираються лише на окремі її властивості. З точки зору біології, можна дати принаймні два визначення – таксономічне й еволюційне. Перше: людина – вид живих істот, що відносяться до типу хордових, класу ссавців, роду приматів, родини людиноподібних мавп, роду *Homo*, виду *Homo sapiens* (людина розумна). Друге: людина – результат біосоціальної еволюції однієї із гілок представників класу ссавців – приматів.

Значно складнішим, на наш погляд, є друга половина питання, що стосується визначення сутності людини. Здається, що біологи і не переймалися цим питанням. Оскільки сутність любого біологічного виду зводиться до того, що це є живі організми з притаманними їм певними властивостями (обмін речовин, подразливість, ріст, розмноження...), то сутність виду *H. sapiens* в цілому не відрізняється від сутності, скажімо, якогось із видів молюсків. Відсутність однозначного визначення поняття «життя» ускладнює і однозначне визначення біологічної сутності окремого виду, в тому числі і виду *H. sapiens*.

Філософія, на відміну від біології, визначенню сутності людини надавала значної уваги. Проте, це визначення, як і визначення життя в біології, не є однозначним і вичерпним. Наприклад, М. Шелер вважає, що сутність людини витікає із 5-и «ідеальних типів» її філософського самосприйняття: ідеї релігійної віри; характеристики людини як носія розуму; як істоти працюючої; сутність людини в її деградації; людина – вільне, моральне єство, або «особистість» [2]. На думку Е. Фромма [4], сутність людини вбачається в її унікальності та в тому, що вона належить одночасно і природі, і культурі. Не коментуючи думку М. Шелера, хочеться зауважити, що кожен із 5-ти «ідеальних типів» є відносним. На нашу думку, сутність людини повинна полягати не в самому розумі (ми хоч і позбавляємо цієї властивості тварин, але повинні визнати, що це питання не є дослідженим до кінця) і здатності до мислення, а проявом цих властивостей, або їх реалізацією в матеріальному і духовному світі. А тому, з нашої точки зору, сутність людини полягає в здатності створювати матеріальні і духовні цінності, які в езотеричній та предметній формі передаються із покоління в покоління, створюючи і вдосконалюючи основи цивілізації і культури, та стають надбанням людства. Саме цим, на нашу думку, вид *H. sapiens* відрізняється від інших видів живої природи. При цьому звертаємо увагу на те, що з цього визначення не слідує, що розум (а саме завдяки йому створюються матеріальні і духовні цінності) сам по собі здатен стримати неадекватні дії людини відносно середовища, що він страшує людство від деградації та самознищення. Звідси можна зробити висновок, що розум потребує якогось обрамлення і цим «обрамленням», вочевидь, може бути духовність.

Що ж до визначення Е. Фромма, то здається, що таке уявлення справедливе, можливо, для людини, що жила кілька тисячоліть тому. Якби сучасна людина дійсно органічно належала природі і культурі, то вона могла б уникнути багатьох з тих протиріч, які виникають між нею і природою в процесі діяльності людини та між людьми як членами одного суспільства. Схоже, що сучасна людина занадто егоїстична по відношенню до природи і до суспільства і хоче належати сама собі і щоб їй належало все суще (навіть інші особини *H. sapiens*), що і є джерелом негараздів людства.

Завершуючи тему щодо природи людини, звертаємо увагу на таке. Як правило,

недооцінюється той факт, що як біологічний вид людина формувалася десятки мільйонів років, як соціальний об'єкт – кілька тисяч років. Тобто, десятки мільйонів років всі предкові форми, які зрештою привели до утворення роду *Homo*, як і інші об'єкти живої природи, розвивалися і еволюціонували під дією та у відповідності з біологічними законами, законами Природи. З цього випливають принаймні три наслідки. Перший – всі види живої природи формувалися під дією (впливом) законів Природи і в цьому відношенні, не зважаючи на різні кінцеві результати еволюції і різний рівень організації, вони є рівноправними і рівноцінними. По-друге, – вся морфо-фізіологічна організація людини, як і її нервова система, органи чуття і психіка взагалі, формувалися в умовах природних ритмів життя та відповідних швидкостей (найбільша швидкість, з якою стикалася первісна людина, була швидкість бігу тварин, вітру, води, падаючого каменю...). Третій – закони Природи склалися мільйони років при «експертній оцінці» всіх компонентів біосфери і тому є більш глобальними, консервативними і об'єктивними в порівнянні з законами суспільства, створеними людьми, які є монополією одного виду – *H. sapiens*.

Освіта, освіченість, духовність. Здавалося, що освіта здатна врегулювати відносини в системі людина-природа-людство. Але лавиноподібне наростання негативних тенденцій в даній системі (і саме в період, коли освіта стала надбанням більшості населення Землі) змусило критично подивитися на завдання, можливості і стан освіти.

Іноді можна прочитати, що головне призначення освіти – зорієнтувати людину в житті, якщо вона (освіта), не робить цього, то «вона не має сенсу, вона аморальна» [3]. Але ж щоб «зорієнтувати» потрібно знати, куди зорієнтовувати. Тобто, мати науково обґрунтовані і виважені прогнози, розглядати проблему освіти не з егоїстичних позицій людини, а з позицій суспільства, природи і біосфери в цілому.

Визначення освіченої людини як такої, що «вміє мислити, висувати гіпотези, робити висновки» [3], явно обмежене. На нашу думку, освіченою слід вважати людину, яка якомога повніше оволоділа духовною і культурною спадщиною людства, знаннями основних законів Природи і суспільства, світоустрою, здатна жити в гармонії з ними і власні інтереси врівноважувати з законами і Природи, і суспільства.

Чи достатньо для цього лише пройти університетський курс і отримати диплом про вищу освіту? Питання дещо риторичне. Але на наш погляд, університету повинно передувати виховання людини в певному «духовному» середовищі. Освіта без успадкування певних духовних підвалин суспільства та належного виховання, можливо, і здатна дати фахівця високого рівня в певній вузькій галузі знань, але не обов'язково високоосвічену людину. Такі фахівці будуть талановито вирішувати політичні, економічні, технологічні, військові проекти і завдання (здійснювати державні чи військові перевороты, усупільнення чи присвоєння власності, космічні програми, перекидання стоку рік з однієї водної системи іншу, руйнації заповідників чи історичних пам'яток, безмежне накопичення власних матеріальних благ, виробляти зброю масового знищення, тощо) без докорів сумління за майбутнє людства. Тобто здається, що ставити знак рівності між освітою і освіченістю без духовності зарано.

Саме така «освіченість» без духовного підґрунтя, окрім всього іншого, дозволяє людині знаходити аргументи для виправдання своєї неблаговидної діяльності. Ось чому освіта, інтелект, розум в бездуховному середовищі рівною мірою слугують для досягнення цілей і політикам, і бандитам, і державним діячам, і крадіям, охоронцям природи і бракон'єрам, правозахисникам і терористам, миротворцям і агресорам. Це свідчить про те, що розум чи інтелект конкретної людини не завжди піддається контролю з боку суспільства, суспільного розуму, а тому може використовуватися для творення як добра, так і зла. Наприклад, він (розум) дозволяє окремим індивідам

виставляти на узліссі гасло «Бережіть ліс – легені планети», а в глибині вести хижацькі вирубування дерев для продажу деревини і власного збагачення. Так може діяти розум у бездуховному просторі.

Науково-технічний прогрес і спеціалізація людини. Торкнемося питання, яке практично не обговорювалося в біологічній літературі. Це питання спеціалізації людини (термін «спеціалізація» вважаємо не зовсім вдалим для людини, але він передає біологічну сутність явища). Термін «спеціалізація» добре відомий біологам і характеризує наявність вузьких морфо-фізіологічних пристосувань окремих видів тварин до якихось стійких своєрідних (специфічних) умов середовища, в якому мешкає вид. Іншими словами спеціалізацію можна розуміти як підвищену залежність виду від якихось специфічних умов середовища. З одного боку спеціалізації призводять до формування таких морфо-фізіологічних пристосувань, що сприяють найбільш ефективній та економній експлуатації видом певної екологічної ніші. З іншого – зміна умов середовища ставить вид у несприятливі умови і може призводити до його елімінації.

Стосовно людини, вважається, що розум, інтелект, розвиток соціальних інституцій виводять її із зони дії біологічних законів еволюції і знімають загрозу спеціалізації в біологічному аспекті. Здавалося б, що це дійсно так: по-перше, людина як біологічний вид – широко розповсюджений по земній кулі і досить мобільний, не може перебувати в якихось незмінних умовах середовища, по-друге, людина не тільки (і не стільки) пристосовується до умов середовища, а і видозмінює його, пристосовуючи до своїх потреб.

Сприймаючи цю аргументацію в цілому вважаємо, що проблема спеціалізації не є виключно біологічною, а має і соціальні аспекти, і це потребує уважного вивчення. На чому базується така думка? Повернемося до науково-технічного прогресу, його плюсів і мінусів. Як вже наголошувалося, морфо-функціональні властивості людини формувалися в умовах природних ритмів та відповідних швидкостей, що забезпечували на той час виживання виду. Ці властивості формувалися та генетично закріплювалися саме на біологічному відрізку історії людини. Зовсім з іншими ритмами і швидкостями людина почала стикатися з розвитком суспільства, виробництва, науки, науково-технічного прогресу. Органи чуття людини за своїми вихідними параметрами (генетично закріпленим) не могли контролювати високошвидкісні процеси і вже не в змозі були перебудуватися відповідно до потреб часу. З іншого боку, виробнича діяльність забиравала чимало часу, сил і енергії, а людина вже відчула потяг до творчості, культури, насолоди, а тому шукала засоби для звільнення від першого, віддаючи перевагу другому. Коли засоби природи (землеробство; одомашнення тварин і перенесення на них частини важкої праці, використання для швидкого пересування; запасання їжі; експлуатація особин свого виду) були вичерпані, для задоволення зростаючих потреб, людина мобілізувала інтелект, розум, спрямувавши їх на конструювання і виготовлення знарядь, приладів, а потім і машин, здатних компенсувати «недоліки» її організму та вивільнити від тяжкої праці. За цих умов зв'язок людини і машини набуває нову системну якість: виконуючи частину функціональних обов'язків людини, машина на ряду з людиною стає складовою частиною, або елементом, надорганізмової функціональної системи. В такій системі, з часом, функції машини дещо «біологізуються», доповнюючи і заміщаючи певні функції людини.

Вже сьогодні в економічно розвинених країнах кожну людину обслуговує понад сотня різних машин і механізмів, їх кількість невпинно зростає. Але ж відомо, що експлуатуючи машину, людина наражається на зворотну дію, тобто машина в певному розумінні експлуатує людину. За таких умов техносфера поступово перетворюється в

своєрідне «специфічне» середовище – середовище існування людини з уявними і очікуваними благами (умовно – середовище благополуччя). Але в надрах цього середовища непомітно зароджуються процеси, по віддаленим наслідкам аналогічні тим, що мають місце в специфічних природних середовищах. Отже, зростаюча залежність від техносфери і є передумовою «спеціалізації» людини: спеціалізації не внаслідок адаптивної еволюції біологічних об'єктів згідно законів природи, а внаслідок соціальної еволюції людини та її діяльності як «носія розуму» та «морального ества».

Мабуть, ніхто не буде заперечувати, що людина, незалежно від рівня її освіти, не в змозі відмовитися від тих благ і комфорту, які вона отримує від машин і інших технічних засобів (поки що і обслуговування машин дає людині задоволення, частина людей отримує з цього засоби для існування). В суспільстві вже відбулося органічне поєднання функцій людини і машин. Порушення цих функцій неминуче призведе до негативних і непередбачуваних в деталях наслідків. В цьому і є суть спеціалізації людини.

Одним із перших проблему взаємовідносин в системі людина-машина (окрім письменників-фантастів) обговорював відомий вчений-хірург академік М. Амосов. В його публікаціях і виступах вимальовувався приблизно такий сценарій. Людина інтенсивно працює над створенням і вдосконаленням машин, із задоволенням віддає їм свої робочі функції. При цьому вона повинна обслуговувати машину, і це їй не завжди подобається. Тому людина створює нові покоління машин, які здатні обслуговувати інші машини, і при цьому людина частково втрачає контроль над останніми. Цілеспрямована праця людей дає наслідки: з'являються машини з певним «інтелектом» та працездатністю, вони здатні до саморегуляції та підтримання стану, який ми називаємо гомеостазом. Такі машини хоч і обслуговуються людиною, все більше виходять з-під її контролю. Нарешті створюється покоління машин, які самі здатні створювати машини, забезпечуючи їх джерелами енергії та програмами дій. Зростає залежність людей від машин і слабшає залежність машин від людини. Отже, створюється певний соціум з верховенством машин, і людина переходить на положення обслуговуючого персоналу.

Фантастика? Так, деякі тези звучать фантастично, але давайте пофантазуємо далі і повернемося до теоретично припустимого утворення соціуму з верховенством машин. Це буде «техногенний» соціум, сформований в процесі соціальної (а не біологічної) еволюції людства. Тобто він буде позбавлений впливу не тільки законів Природи, але і соціальних законів, створених людьми, він створить свої закони. Не будемо прогнозувати зміст цих законів, але апріорі можна припустити, що навряд чи вони будуть враховувати інтереси як Природи так і людини (чи завжди людина як продукт Природи рахується з законами і інтересами Природи?).

Отже, вимальовується основний аспект спеціалізації людини – зростаюча залежність її від продуктів своєї діяльності (за допомогою розуму, освіти, інтелекту), і зокрема, створеної нею техносфери.

Висновки

1. Сутність людини полягає не стільки (і не тільки) в розумі і здатності до мислення, а скоріш за все – в прояві цих властивостей і їх реалізацією в матеріальному і духовному світі.

2. Освіченість вимагає оволодіння духовною і культурною спадщиною людства, знання основних законів природи і суспільства, уміння жити в гармонії з ними і власні інтереси врівноважувати з законами природи і суспільства.

3. Освіта, освіченість, розум, інтелект людини, являючись творцями науково-технічного прогресу, одночасно створюють передумови зростання залежності людини від цих продуктів своєї діяльності, що по своїй суті і віддаленим наслідкам аналогічне спеціалізації окремих видів тварин в природі.

Використана література:

1. Аносов И. П. Человек в антропологическом измерении / И. П. Аносов, Д. И. Дубровский, С. В. Кулешов. – М.: Изд. «Скрипторий», 2002. – 397 с.
2. Лов'янова І. В. Ідеї гуманізму в науці і освіті: Історія і сучасні технології / І. В. Лов'янова // Постметодика. – 2002. – № 7, 8 (45-46). – С. 25-29.
3. Сіднев Л. М. До питання про антропологічну сутність змісту освіти / Л. М. Сіднев, І. П. Аносов // Постметодика. – 2002. – № 7, 8 (45-46). – С. 178-181.
4. Фромм Э. Духовная сущность человека. Способность к добру и злу / Э. Фромм // Философские науки. – 1990. – № 8. – С. 85-95.

М. Ф. Ковтун, Я. В. Степанюк

ПРИРОДА И СУЩНОСТЬ ЧЕЛОВЕКА (ОБРАЗОВАНИЕ И ОБРАЗОВАННОСТЬ, НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИЙ ПРОГРЕСС, ВОЗРАСТАЮЩАЯ ЗАВИСИМОСТЬ ОТ ТЕХНОСФЕРЫ).

Обсуждаются истоки негативных явлений в системе «Природа – общество – человек» и их возможные последствия для человечества в результате создания техносферы.

M. F. Kovtun, Ya. V. Stepanyuk

HUMAN NATURE (EDUCATION, SCIENTIFIC AND TECHNICAL PROGRESS, THE INCREASING DEPENDENCE ON THE TECHNOSPHERE)

The origins of the negative phenomenon in the system «nature – society – human» and their possible consequences for humanity as a result of technosphere development are discussed.

Надійшла 10.06.2015 р.